

MORFOSYNTAKTICKÁ KRITÉRIA PRO URČENÍ SLOVA

- Předpoklad: **Slovo** se vyznačuje morfosyntaktickými (MS) vlastnostmi, kterými se odlišuje od jiných MS prvků (znaků).
- Existuje MS vlastnost, kterou slovo **vždy** má, byť ji mohou mít i jiné jazykové jednotky (nutná podmínka)?
- Existuje MS vlastnost, kterou nemusí mít každé slovo, ale která je však **pouze** vlastností slova (dostačující podmínka)?
- kompozitum × syntagma (*velkoobchod* × *velký obchod*)
- afix × klitikon (*-te* × *se*)

běžte

smát se

máš-li

jakýkoliv

stará panna

starý muž

zmrtvýchvstání

I) VOLNÝ VÝSKYT

- Slovo se může vyskytovat samostatně bez doprovodu jiných jednotek, tj. samo o sobě spolu s příslušnou intonací tvoří větu.

Leonard Bloomfield (1887–1949) ∴ Slovo je „minimal free form“, tj. minimální volná (volně se vyskytující) forma.

- (1) *Kam jdeš? Domů.
Kolik je hodin? Pět.*
- (2) *uč.itel.ka*

pevné × vázané morfémy (MS prvky)

Slabiny kritéria

S1) Užítí × zmínka

- (3) *Na jaké písmeno končí slovo rak? – K.
Kterým sufixem se v češtině tvoří rozkazovací způsob druhé osoby množného čísla? – Te.
pampeliX Xredý. Co doplníš za X, aby to byla česká slova? – Ška.*

S2) Závislá slova, klitika

(4) Petr dal Pavlovi knihu. – Komu knihu dal? – Pavlovi.

(5) Petr mi dal knihu. – Komu knihu dal? – Mně.
Petr se holí. – Koho Petr holí? – Sebe.

ale

(6) Petr vám dal knihu. – Komu dal knihu? – Vám.

II) SUBSTITUCE

- Afix nelze nahradit (substituovat) slovem, ale pouze jiným afixem. Slovo však lze jiným slovem nahradit.

Problém *the* × *this*, *that*

- (7) *the linguist* *the famous linguist*
 this linguist *this famous linguist*
 that linguist *that famous linguist*

- (8) *What do you want? – This.*
 Do you want this? – (zakroucení hlavou). That.

Klitika

- (9) *Koupu se doma.*
Koupu psa doma.

ale

- (10) *Smál se rád.*

Slabiny kritéria

S1) Nejasné podmínky substituce

Problém determinátor × zájmeno

(11) *This book.* *My book.*

This. *Mine.* (*Which book do you want?*)

S2) Musí být zachovány sémantické a morfosyntaktické vztahy?

(12) čaj s mlékem

čaj bez mléka

(13) Máš-li čas, půjdeme do kina.

Pokud/Jestli máš čas, půjdeme do kina.

*Pokud máš-li čas, půjdeme do kina.

(14) the common.est

the most common

- Co když ale lze nějaký MS prvek nahradit pouze vázaným morfémem?

III) PŘEMÍSTITELNOST + PEVNÉ POŘADÍ

- *Přemístitelnost*: Slova je možné ve větě více méně libovolně přemístit.
- *Pevné pořadí*: Morfémy (afixy) mají ve slově pevné pořadí, tj. pořadí nelze měnit. Lze je přemístit pouze s jejich hostitelem.

(15) *Auto jede do kopce. × Do konce jede auto. × Do kopce auto jede.*

*uč.itel.ka × *itel.ka.uč nebo *uč.ka.itel apod.*

Dva druhy přemístění:

- P1) Takové, které vede ke změně vztahů mezi MS prvky, a tedy i ke změně významu.
- P2) Takové, které nevede ke změnám vztahů mezi MS, ani ke změnám významu, tj. MS prvky lze libovolně přemísťovat.

→ Afixy neměly být schopny ani jednoho druhu přemístění.
(Nebo ano?)

- lineární uspořádání × funkční uspořádání
- funkční uspořádání (asymetričnost) × funkční neuspořádání (symetričnost)

Slabiny kritéria

S1) Absolutně volný slovosled [tj. přemístění typu P1] je vzácný (snad v australských jazycích)

(16) *Jack kills a terrorist. × A terrorist kills Jack. × *Jack a terrorist kills.*

*the Sun × *Sun the*

(17) *podářilo by se mu to × *podářilo se mu to by před školou × *školou před*

Aktuální členění větné

(18) *Včera jsem byl doma. (Co jsi včera dělal?)*

Doma jsem byl včera. (Proč dnes nebudeš doma?)

S2) Afixy (aspoň v tradičních popisech) mohou být také přemístitelné:

(19) finština (ugrofinský jazyk)

mene.t „ty jdeš“ × *e.t mene* „ty nejdeš“

(srov. *Koupeš se?* × *Kdy se koupeš?*)

(20) litevština (baltický jazyk)

skutuo.si „holím se“

ne.si.skutu „neholím se“

skutie.si „holíš se“

ne.si.skuti „neholíš se“

S3) Volná přemístitelnost afixů

(21) chintang (sino-tibetský jazyk, Nepál)

(a) *a.ma.im.yokt.e*

ma.a.im.yokt.e

obojí „Nespal jsi.“

a = 2. osoba, *ma* = negace, *im* = spát,

yokt = negace, *e* = minulý čas

(b) *u.kha.ma.cop.yokt.e*

u.ma.kha.cop.yokt.e

kha.u.ma.cop.yokt.e

všechno „Neviděli nás.“

u = 3. osoba mn. č., agens, *kha* = 1. osoba mn. č., paciens,

ma = negace, *cop* = vidět, *yokt* = negace, *e* = minulý čas)

S4) Problém kompozit v angličtině

(22) *Mallorca is a tourist island.*

A tourist island is Mallorca.

Which tourist island have you visited recently?

(23) 'tourist ,island „turistický ostrov“ × 'island ,tourist „ostrovní turista“

'garden ,flower „zahradní květina“ × 'flower ,garden „květinová zahrada“

(24) Kompozita

Syntagmata

'black ,bird „kos“

,black 'bird „černý pták“

'hot ,dog „hotdog“

,hot 'day „horký den“

S5) Problém výrazů jako *stará panna* nebo *starý mládenec*

(25) *Je to sice starý morous, ale proti ženám nic nemá.*

×

Je to sice morous starý, ale proti ženám nic nemá.

Je to sice starý mládenec, ale proti ženám nic nemá.

×

**Je to sice mládenec starý, ale proti ženám nic nemá.*

Kompozita × syntagmata

- rozdíl v morfologické kohezi: kompozita se ohýbají (skloňují/časují jako celek), u syntagmat se ohýbají jednotlivé části
- toto ovšem platí pouze pro flektivní jazyky

(26) angl. *sister-in-law* → *sister-in-laws* × *sisters of my father*

fr. *grand-route* „dálnice“ →
grand-routes „dálnice (pl.)“ × *grandes routes* „velké cesty“

č. *dám to starému mládenci* × *ve staromládeneckém pokoji*

ale

jakýkoliv → *jakýmikoliv*, *jakýmkoliv*

IV) NEPŘERUŠITELNOST / VNITŘNÍ KOHEZE

- Slovo není možné přerušit vložením jiného slova, tj. vyznačuje se vnitřní kohezí.

Syntagmata je však možné jiným slovem nebo syntagmatem přerušit.

(27) *můj pes* → *můj velký pes*
velkoobchod → ???

(28) *poučit* → *ponaučit*
spát → *spávat*
fr. *dormons* „spíme“ → *dormions* „spali jsme“

Slabiny kritéria

S1) Kritérium už předpokládá definici slova

S2) Některá syntagmata přerušitelná nejsou

(29) angl. *very X good Y food* *very good fresh food*
velmi X dobré Y jídlo *velmi dobré čerstvé jídlo*

(30) (a) (b)
stará X panna *stará X dívka* (např. *stará moudrá dívka*)
starý X mládenec *starý X muž* (např. *starý hodný muž*)

S3) Vkládání expletiv (sprostá slova) dovnitř slov v angličtině

- (31) *fun-**fucking**-tastic*
*Cindy-**bloody**-rella*

S4) Inkorporace substantiv

(32) pawnee (kaddoský jazyk, Oklahoma, USA)

(a) *rīks* „šíp“

(b) *tā.t.u.kut* „uřízl jsem to pro tebe“

(c) *tā.t.u.rīks.kut* „uřízl jsem tvůj šíp“

tā = označení indikativu, *t* = 1. osoba j. č., *u* = označení benefektivu (dativu), *kut* = „uříznout“

(33) mohawkština (irokézský jazyk, Ontario, Kanada)

(a) *Thetáre? waʔ.ke.nakt.a.hnínu.ʔ*

včera jsem koupil [*hnínu*] postel [*nakt*]

„Já jsem si koupil postel.“

(b) *Thíkɫ ɫ.ye.nakt.núhweʔ.neʔ*

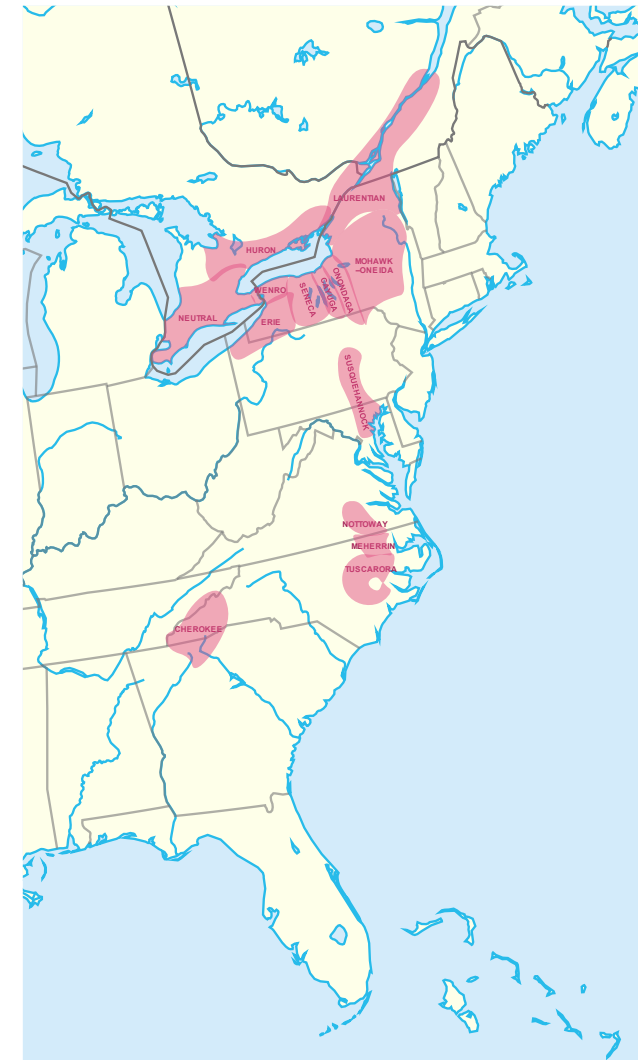
tato bude se jí postel [*nakt*] líbit

„Toto postel se jí bude líbit.“

(c) *Aséhtsi ɫ.ye.nakt.núhweʔ.neʔ*

nová bude se jí postel [*nakt*] líbit

„Nová postel se jí bude líbit.“

V) NESELEKTIVNOST

- Afixy jsou značně selektivní do výběru svých hostitelů, ale klitika nikoliv.

(34) Sufix *-ům* + substantiva (*pánům*)

Prefix *nej-* + přídavná jména (*nejlepší*) a příslovce (*nejvíc*)

Angl. prefix *un-* + přídavná jména (*unhappy*)

Angl. sufix *-able* jen ke slovesům (*manageable*)

Slabina kritéria

S1) Není určena míra selektivnosti

(35) *nej- × very (very beautiful, very quickly)*

Zvratné *se/si* v češtině

Prefix *ne-* (*neochota, nejednotný, neumět*)

(36) *Budeš-li hodný, dám ti čokoládu.*

Ne-li, dostaneš nařezáno.

Prázdná-li stodola v zimě, na jaře je nouze.

Listonoš byl vyslýchán, mnoho-li dopisů přišlo na Tomáše.

S2) Některé afixy (?) se kombinují i se syntagmaty

(37) angličtina

(a) posesivní 's

Elisabeth's crown „Elisabethina koruna“

the Queen of England's crown „koruna královny Anglie“

someone who is from a royal family's crown „koruna někoho, kdo je z královské rodiny“

(b) -ish

old maid „stará panna“ → old maidish „staropanenský“

twenty five-ish „kolem 25 roků“

in the middle-ish „zhruba uprostřed“

(c) agentivní -er

ban-the-bomber „zastánce hnutí pro zákaz atomových bomb“

kill-the-richer „zastánce názoru, že bohatí by se měli zabíjet“

(38) čeština

je třeba → jetřebismus

vlez do prdele → vlezdoprdelismus

po lopatě → polopatičtěji

(39) *stará panna → staropanenský*

máš názory jako dítě → máš dětské názory

máš názory jako stará panna → máš staropanenské názory

ale

*máš názory jako starý muž → *máš staromužské názory*

VI) KOORDINOVATELNOST

- Koordinační elipsa = vynechání MS prvku v koordinačních neboli souřadících konstrukcích:

(40) *Tuhle knihu si musíš koupit a přečíst!* (tj. *Tuhle knihu si musíš koupit a přečíst si!*)
starší a mladší sestra (tj. *starší sestra a mladší sestra*)
budeš sedět a mlčet (tj. *budeš sedět a budeš mlčet*)

Koordinační elipsu mohou podstoupit jen slova, ale nikoliv části slov.

Není tedy možná:

- 1) koordinační elipsa afixů
- 2) koordinační elipsa kmenů

ad 1: Koordinační elipsa afixů

- (41) **dám to Petr a Pavlovi* (tj. vynechání *-ovi* u *Petrovi*)
**vyhraje lepší a nejrychlejší* (tj. vynechání *nej-* u *nejlepší*)
**jdě a bavte se* / **jděte a bav se* (tj. vynechání *-te* u *jděte* nebo *bavte*)
angl. **he come and goes* / **he comes and go* (tj. vynechání *-s* u *comes* nebo *goes*)

elipsa klitik

- (42) *Petr se vykoupal a oholil (se).*
Dám-li ti peníze a utratíš(-li) je, další nedostaneš.
- (43) *Budeš se veselit a smát.*
Budeš křičet a smát se.

S1) V některých jazycích ovšem koordinační **elipsa afixů** možná je

(44) turečtina (turkický jazyk)

(a) *kum ve çakıl.ci*

(kum.ci ve çakıl.ci)

„dodavatel písku a štěrk“

kum = písek, *ve* = a, *çakıl* = štěrk, *ci* = označení profese

(b) *kedi ve köpek.ler.im.e*

(kedi.ler.im.e ve köpek.ler.im.e)

„mým kočkám a psům“

kedi = kočka, *ve* = a, *köpek* = psi, *ler* = množné číslo, *im* = můj, *e* = dativ

(45) němčina

trink- und essbar

(trinkbar und essbar)

„pitný a požitelný“

arbeits- und mittellos

(arbeitslos und mittellos)

„bez práce a bez prostředků“

ad 2: Koordinační elipsa kmenů

- (46) **při- a odjela* (tj. *přijela a odjela*)
**vodíme a -te* (tj. *vodíme a vodíte*)

ale

- (47) *před- a porevoluční vývoj*
angl. *pro- and anti-war* „proválečný a protiválečný“
něm. *be- und entladen* „nakládka a vykládka“

kompozita

- (48) *velko- a maloobchod // velko- nebo maloobchod*
modro- a červenobílý // modro- nebo červenobílý
pět- nebo šestkrát // pět- až šestkrát větší

ale

- (49) **stará a mladá panna* (ve smyslu „stará panna a mladá panna“)
- (50) *?Nemám rád staré mládence a panny.* (ve smyslu „nemám rád staré mládence a staré panny“)

VII) ANAFORICKÉ OSTROVY

- Slova jsou anaforické ostrovy. Anaforicky je možné odkazovat jen na slovo jako celek, nikoliv na jeho části.

(51) *Lenka si koupila nový dům a hned se v něm [tj. v domě] zabydlela.*

Petr snědl můj koláč a svůj [tj. koláč] si nechal na potom.

(52) *Koupil si sklenici piva, i když ho nikdy nepil.*

**Koupil si pivovar, i když ho [tj. pivo] nikdy nepil.*

Koupil si vařič mléka, i když ho nikdy nepije.

**Koupil si mlékovar, i když ho [tj. mléko] nikdy nepije.*

Slabiny

S1) U vlastních jmen je možné na část slova odkazovat:

(53) *Ne všichni klausovci s jeho [tj. Klause] názory souhlasí.*

S2) V angličtině to mohou být i jiná slova:

(54) *Instead of being soulful, this new movie lacks one [tj. soul].*

MORFOSYNTAKTICKÁ KRITÉRIA – SHRNUÍ

I) Volný výskyt

- Slovo je minimální volně se vyskytující morfosyntaktická jednotka, tj. samo o sobě s příslušnou intonací může tvořit větu.
- Afix sám o sobě větu tvořit nemůže.
- Klitika také ne.

II) Substituce

- Slovo lze ve větě substituovat pouze jiným slovem nebo syntagmatem, nikoliv afixem.
- Afixy je možné nahradit jen jinými afixy.
- Tímto se některá klitika odlišují od afixů.

III) Přemístitelnost (× pevné pořadí/pozice)

- Slovo lze ve větě přemístit.
- Afixy mají pevně dané pořadí, které není možné měnit.
- Klitika od afixů však tímto kritériem většinou nelze odlišit.

IV) Nepřerušitelnost

- Slovo nelze přerušit jiným slovem, tj. nelze do něj vložit jiné slovo, pouze afixy. (Některá slova však přerušit lze.)
- Tím se liší především kompozita od syntagmat.

V) Neselektivnost

- Slova jsou méně selektivní než afixy, tj. mají více hostitelů (tj. jednotek, se kterými tvoří morfosyntaktickou konstrukci) než afixy.
- Tím se liší klitika od afixů.

VI) Koordinovatelnost

- Koordinační elipsu podstupují pouze slova (a syntagmata), nikoliv části slov (kořen/kmen nebo afixy).
- Tímto lze odlišit některá klitika od afixů.

VII) Anaforické ostrovy

- Anaforicky lze ve větě odkazovat pouze na slova jako celek, nikoliv na části slov (kořeny/kmeny nebo afixy).
- Tímto lze odlišit syntagmata od kompozit.

ZÁVĚR

Ani jedno z kritérií není nutné (= A), ani postačující (= B) pro definici slova.

- (A) Ani jedno kritérium není splněno všemi jednotkami, které se tradičně za slova pokládají.
- (B) Žádné z kritérií dostatečně a jednoznačně nevymezuje jednotky, které se tradičně za slova pokládají.

CO S TÍMTO ZÁVĚREM?

1) „No a co“ přístup

- Neexistence jasné morfosyntaktické definice slova se ignoruje nebo se vůbec definice slova neřeší (slovo je to, co se píše mezi dvěma mezerami).
- Pravděpodobně většina lingvistů.

2) Se slovem se nepracuje

- Slovo se jako morfosyntaktická jednotka nezavádí.
- Rozdíl mezi morfologií a syntaxí se formálně nečiní, nebo je definován jinak.
- Např. Martinet (1991) nebo Haspelmath (2011).

3) Slovo jako prototyp

- Vymezují se prototypická slova, která uvedená kritéria splňují (typicky substantiva).
- Ostatní jednotky, jež jsou více nebo méně podobné prototypickým slovům, se jako slova vymezují na základě analogie.
- Např. přispěvatelé do knihy *The Oxford Handbook of the Word* (2015).

4) Slovo definuje teorie

- Na základě určitých kritérií zvolených daným teoretickým rámcem se určuje, které jednotky jsou slova, s malým nebo žádným zřetelem na to, zda jsou tyto jednotky v tradičních gramatikách jako slova hodnoceny.
- Např. Mulder (1989).

Literatura zabývající se definicí slova (výběr)

- Basbøll, Hans. 2000. „Word boundaries“. Booij, G. et al. (eds.), *An International Handbook on Inflection and Word-Formation, Vol. 1.* Walter de Gruyter, 377–388.
- Dixon, R. M. W. – Aikhenvald, Alexandra. 2007. *Word: A Cross-linguistic Typology.* Cambridge University Press.
- Juilland, Alphonse – Roceric, Alexandra. 1975. *The Decline of the Word.* Amna Libri.
- Krámský, Jiří. 1969. *The Word as a Linguistic Unit.* Mouton.
- Haspelmath, Martin. 2011. „The indeterminacy of word segmentation and the nature of morphology and syntax“. *Folia Linguistica* 45:1, 31–80.
- Martinet, André. 1991. *Éléments de linguistique générale.* Armand Colin.

- Mulder, Jan. 1989. *Foundations of Axiomatic Linguistics*. Mouton de Gruyter.
- Pergnier, Maurice. 1986. *Le mot*. Presses Universitaires de France.
- Taylor, John (ed.). 2015. *The Oxford Handbook of the Word*. Oxford.

Kritérium	<i>-li (byl-li)</i>	<i>-te (bežte)</i>	<i>se</i>	<i>kočka</i>
Volný výskyt	–	–	? (sebe)	+
Substituce	+	–	+	+
Přemístitelnost	–	–	+	+
Nepřerušitelnost	+	+	+	+
Neselektivnost	+	+	–	+
Koordinovatelnost	+	–	+	+
Anafora	–	–	–	+

+ splňuje kritérium, – nesplňuje kritérium, N/A nelze aplikovat,
? nejasné

Kritérium^[*]	<i>stará panna</i>	<i>stará žena</i>	<i>vodovod</i>	<i>zmrtvých- vstání</i>
Volný výskyt	–	+	+ ?	+
Substituce	–	+	+	+
Přemístitelnost	–	+	–	+
Nepřerušitelnost	+	–	+	–
Neselektivnost	N/A	N/A	N/A	N/A
Koordinovatelnost	?	+	?	+
Anafora	–	+	–	?

+ splňuje kritérium, – nesplňuje kritérium, N/A nelze aplikovat,
? nejasné

[*] zde se týká jednotlivých prvků, nikoliv celého výrazu